

З ГІСТОРЫІ БУДАЎНІЦТВА СІНАГОГ У БЕЛАРУСІ

Рэзюмэ. *Артыкул прысвечаны гісторыі будаўніцтва драўляных і мураваных яўрэйскіх бажніц на тэрыторыі Беларусі часоў Вялікага Княства Літоўскага, у архітэктуры якіх адлюстраваны рысы мясцовага абарончага дойлідства, еўрапейскіх стыляў рэнесансу і барока.*

Ключавыя словы: *архітэктура сінагог, мясцовыя будаўнічыя прыёмы, дзевяціпільная сістэма скляпенняў, абарончыя рысы, слонімскае сінагога, беларускае барока.*

Тамара Габрусь,

вядучы навуковы супрацоўнік Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, доктар мастацтвазнаўства, дацэнт архітэктуры

Цікавай часткай архітэктурнай спадчыны Беларусі феадальнага перыяду з'яўляюцца мураваныя і драўляныя сінагогі. Першая згадка пра сінагогу на тэрыторыі Беларусі прыведзена ў грамаце Вітаўта 1389 г. гарадзенскім яўрэям аб іх пасяленні, «на которых плацах над Городницею божница их жидовская стоит» [1], хаця ў шэрагу гістарычных даследаванняў сцвярджаецца, што гэтая грамата ёсць пазнейшая фальсіфікацыя. На мяжы XV–XVI стст. на тэрыторыі Кароны Польскай і Вялікага Княства Літоўскага з прычыны розных гістарычных абставін было сканцэнтравана

больш за палову ўсяго яўрэйскага насельніцтва Еўропы, што не магло не адбіцца на эканамічным і культурным жыцці грамадства. У 1495 г. кароль Аляксандр Ягелончык прымуова высяліў яўрэяў з сваёй краіны, але праз восем гадоў яны былі вернуты.

У другой палове XVI ст. яўрэйскія суполкі ў гістарычнай Літве імкнуліся займець мураваныя сінагогі з прычыны пастаяннай небяспекі ад пажараў. Так, напрыклад, берасцейскія яўрэі ў 1568 г. замовілі кантракт з варшаўскім мулярам Пятром Рынкай «ку мурованню каменіц і школы жидовские тут, в месте Берестейском», але цалкам невядома, хто паспрыяў іх узнікненню,

таму што літаральна праз год адбыўся суд паміж будаўніком і суполкай, які скасаваў кантракт. Вядома, што ў канцы XVI ст. да берасцейскай сінагогі была прыбудавана жаночая частка, замоўцам якой у памяць памерлай жонкі выступіў Самуіл Валь [2]. У далейшым гэтую самую старажытную вядомую мураваную сінагогу ў Беларусі знішчылі пры будаўніцтве Брэсцкай крэпасці ў 1830-я, як і шэраг каталіцкіх кляштарных ансамбляў горада эпохі барока. У 1573 г. мураваная сінагога была ўзведзена ў Вільні, у 1575–1578 гг. – у Гродне, на пачатку XVII ст. – у Заблудаве, уласнасці Радзівілаў (дакладней, да 1646-га, калі да сінагогі таксама прыбудавалі жаночую палавіну), у 1648 г. – у Навагрудку і яшчэ некалькі, пра якія паведамляецца ў архіўных дакументах. На самай справе колькасць сінагог на той час была значна большая. У пастанаўленні каталіцкага Сінода ў Гнезна (1589 г.) адзначана: «Евреї в городах королевских вопреки прежним статутам настроили себе синагог, каменных и обширных, красивее костелов и домов, сверх числа, дозволенного

законом; пусть же король эдиктом строго воспретит это» [3]. Паведамляецца, што падчас казацкіх войнаў сярэдзіны XVII ст. у Вялікім Княстве спалілі ці разбурылі каля 1800 сінагог, большасць якіх была з дрэва. Час росквіту будаўніцтва драўляных сінагог – другая палова XVII – XVIII стст. Пазней, у XIX ст., была ўзведзена даволі значная колькасць новых мураваных сінагог, у архітэктуры якіх назіраецца стыльвая рознахарактарнасць, напрыклад у Барысаве, Гродне, Іўі, Маладзечне і інш.

Даследчыкі яўрэйскай даўніны пагаджаюцца, што да канца XVII ст. мясцовыя сінагогі і іх архітэктуру можна разглядаць не як вытворнае яўрэйскага мастацтва, а толькі як гістарычныя яўрэйскія помнікі на тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Развіццё ўласна яўрэйскага мастацтва і архітэктуры ў прыватнасці стрымлівалі, па-першае, біблейская забарона «Не рабі сабе куміра і ніякай выявы таго, што на небе ўгары...» (Выхад, 20.4), а па-другое – саслоўны лад Сярэднявечча, які выціскаў яўрэяў з рамесніцкіх цэхаў. Цэхавы статут наконт адлучэння яўрэяў

быў пацверджаны Стэфанам Баторыем для Вільні ў 1579 г., Жыгімонтам III Вазай для Львова ў 1629 м. Асобныя яўрэйскія цэхі пачалі ўзнікаць толькі ў канцы XVII – пачатку XVIII стст., таму яўрэі карысталіся паслугамі неяўрэйскіх майстроў. У працолах сеймаў літоўскіх яўрэяў за 1623–1761 гг., дзе адлюстраваны ўсе бакі жыцця яўрэйскага грамадства, даныя пра яўрэяў-будаўнікоў адсутнічаюць. Відавочна, што ўзводзілі сінагогі мясцовыя майстры, ужываючы ўласныя будаўнічыя прыёмы і тэхналогіі.

У сувязі з прыведзенымі фактамі трэба адзначыць, што вывучэнне архітэктуры мясцовых сінагог вялося звычайна ў кантэксце рэгіянальных і этнаграфічных будаўнічых традыцый. Асаблівая ўвага надавалася драўляным сінагогам XVIII ст., архітэктура якіх вызначалася барокавай пластычнасцю, мастацка-вобразнай набліжнасцю да зніклага шляхецкага двара з вуглавымі алькежамі і разнастайнымі дахамі з заломамі, часам двайнымі, так званымі польскімі мансардамі (К. Маклоўскі, Г. Паўлуцкі, З. Глогер, Л. Вяржбіцкі, М. Берсан,

Слоні́мская сінагога. Агульны выгляд

Слоні́мская сінагога. Галоўны фасад

НАЦЫЯНАЛЬНЫ ЗДАБЫТАК

Д. Кандэль, М. Сыркін, М. і К. Пяхоткавы і інш.) [4]. Украінскі даследчык драўляных сінагог Вялікага Княства Літоўскага Г. Паўлуцкі адзначна сцвярджаў, што паводле архітэктуры «драўляныя сінагогі – гэта зніклыя драўляныя шляхецкія харомы» [5]. Пры вывучэнні архітэктуры мураваных сінагог у Рэчы Паспалітай акцэнт зроблены на абарончым характары апошніх, наяўнасці шматлікіх фартыфікацыйных элементаў: вежаў з кручанымі ўходамі і байніцамі, дэкаратыўна-абарончага, так званага польскага атыка (А. Шышка-Богуш, М. Балабан, Ш. Зайчык) [6].

У розных краінах Еўропы архітэктура сінагог значна рознілася, што сведчыць пра яе відавочную залежнасць і імітаванне рэгіянальных архітэктурных форм хрысціянскіх храмаў [7]. Так, напрыклад, у Італіі перыяду кватрачэнта найчасцей выкарыстоўвалася адна-нефавая («карабельная») структура будынка сінагогі з прамавугольным планам, у Нідэрландах – трохнефавая базілікавага тыпу (Амстэрдам), у Іспаніі – пяцінефавая, у Англіі сустракаліся сінагогі з круглым ці

квадратным планам і нават крыжападобныя. У Германіі, Чэхіі і ўласна Польшчы мураваныя яўрэйскія бажніцы ўзводзілі па двухнефавай схеме з двума слупамі па падоўжнай восі збудавання. Сакральнымі месцамі сінагогі кананічна з’яўляюцца арон-кадэш (ніша-каўчэг для захавання Торы ва ўсходняй сцяне) і алемар (амбон для чытання Торы).

Мясцовыя майстры-будаўнікі ўжывалі ўласныя будаўнічыя прыёмы, але мусілі таксама кіравацца, з аднаго боку, жорсткімі талмудычнымі законамі, з іншага – каралеўскімі ўказами, якія забаранялі яўрэям сяліцца на гарадской зямлі, як, напрыклад, у Мсціславе (забарона была адменена каралём Уладзіславам IV Вазай у 1636 г.) [8], альбо аднаўляць старыя бажніцы. Таксама строга забаранялася рабіць сінагогі вышэйшымі за агульную гарадскую жылую забудову, аднак талмудычнае прадпісанне патрабавала адваротнага. Каб атрымаць высокую малітоўную залу, падлогу клалі на некалькі метраў ніжэй узроўню вуліцы. Такім чынам, амаль у кожную сінагогу трэба было сыходзіць па прыступках. У выніку спалучэння

ўсіх забаронаў, патрабаванняў і магчымасцей на тэрыторыі ВКЛ узнік спецыфічны варыянт сінагагальнага будынка з прыкметамі мясцовага рэнесансу і барока, распаўсюджаны ў Беларусі, на Валыні і Падоллі.

Архітэктанічнай адметнасцю мясцовых сінагог з’яўляецца іх цэнтральная кампазіцыя з квадратным планам, што адлюстроўвае чатырохбаковую будову свету, уласціваю старажытным культурам Усходу. Інтэр’ер залы перакрываўся ў драўляных сінагогах вялізным пластычным купалам, які імітаваў тканяныя шатры старазапаветных яўрэйяў. У мураваных рэнесансных сінагогах Беларусі выкарыстоўвалася адметная так званая дзевяціпольная сістэма скляпенняў, якая, на наш погляд, мела генетычную сувязь з тутэйшымі праваслаўнымі крыжова-купальнымі храмамі. Па сваёй схеме кампануюка скляпенняў у дзевяціпольных сінагогах нагадвае дзіцячую гульню у крыжыкі-нулікі. У цэнтры квадратнай залы размяшчаліся чатыры магутныя слупы, на якія абапіраліся пяты скляпенняў. Прастора паміж апорнымі слупамі перакрывалася

Інтэр’ер сінагогі ў Слоніме

паўсферычным купалам, а ўнутры яе, на ўзвышшы, размяшчалася біма, што асвятлялася з дапамогай верхняга светлавога «ліхтара», адкрытага ва ўсе бакі залы арачнымі праёмамі. Чатыры вуглавя часткі перакрываліся аднолькавымі крыжовымі скляпеннямі, а праежкі паміж імі, якія ўтваралі ў плане крыж, перакрываліся цыліндрычнымі скляпеннямі з распалубкамі, уласцівымі архітэктуры мясцовага рэнесансу. Менавіта такую архітэктоніку мелі мураваныя сінагогі ў Быхаве, Пінску, Наваградку, Слоніме, якія храналагічна паслядоўна набывалі рысы мясцовага барока. Жаночую частку сінагогі, як сведчаць архіўныя дакументы, пачалі прыбудоўваць пазней: гэтыя памяшканні маглі размяшчацца з трох бакоў ад малітоўнай залы (акрамя ўсходняга). Стаяць спінай да ўсходняй сцяны з арон-кадэшам строга забаранялася. Уваход рабілі з заходняга боку, часам з паўночнага, праз сені. Да нашага часу ў напайразбураным стане захаваліся толькі дзве мураваныя сінагогі канца XVI – першай

паловы XVII стст. – у Старым Быхаве і Слоніме. Архітэктурную сінагогу у кантэксце беларускай культуры даследавалі А. Квіціцкая, У. Чантурья, Т. Габрусь, Э. Ёфэ, А. Лакотка [9].

Найбольш ранняя лічыцца мураваная дзевяціпольная сінагога ў Старым Быхаве, архітэктурная якой мае шмат рэнесансных рыс. Перш за ўсё гэта дэкаратыўна-абарончы атык, што быў асабліва характэрны для палацава-замкавага будаўніцтва ВКЛ XVI ст. На вышкі пад вальмавым дахам, які закрываў атык, вяла круглая абарончая вежа з кручанымі ўсходкамі, размешчаная на паўночна-заходнім вуглу амаль кубічнага будынка. Статычны рытм вялікіх вокнаў з паўцыркульным завяршэннем, руставаныя вуглавя пілястры, прафіляваныя карнізы ствараюць аскетичнае, але надзвычай манументальнае аблічча будынка, які спалучаў культавыя, грамадскія і абарончыя функцыі. Паводле плана Быхава 1781 г. відавочна, што сінагога з'яўлялася другім (пасля замка Сапегаў) абарончым пунктам горада.

Сінагога ў Пінску, якая была змуравана ў 1640 г. і разбурана ў 1951-м пры рэканструкцыі цэнтральнай плошчы горада, паводле архітэктурнага рашэння мела шмат агульнага з быхаўскай, але яе абарончы атык з вялікімі трохвугольнымі зубцамі выглядаў больш малітоўна. Квадратную ў плане, моцна заглыбленую ў зямлю малітоўную залу з трох бакоў абкружалі нізкія скляпеністыя прыбудовы з сенцамі і памяшканнямі для жанчын. На ўсходняй сцяне ніша арон-кадэша ўтварала даволі значную раскрапоўку, што пэўным чынам падкрэслівала вось усход–запад. Крыху прыўзняты алемар, пад якім знаходзілася скарбніца, з чатырох бакоў быў аформлены вялікімі аркамі на васьмігранных слупах і завершаны купалам з невялікім ліхтарыкам.

Мураваная сінагога ў Слоніме, узнікненне якой датуецца 1640 г., пры кананічнай для мясцовых сінагог дзевяціпольнай структуры, мае ў архітэктуры ўжо выразныя рысы ранняга барока. У горадабудаўнічай сітуацыі, што склалася гістарычна, свяцілішча павернута да гарадской плошчы сваёй усходняй алтарнай сцяной, якая вырашана як галоўны фасад з фігурным барочным франтонам, пастаўленым на атыку і аздобленым дэкаратыўнымі пінаклямі. Пластычныя ніцыя лініі франтона раней працягваліся на нізкія бакавыя прыбудовы з аднаскільнымі дахамі, пра што сведчаць архіўныя дакументы і фотаздымкі 1930-х гг. [10]. Малітоўная зала накрыта высокім двухскільным дахам з вільчыкам, арыентаваным па восі ўсход–запад. Усё гэта надае збудаванню выгляд хрысціянскай барокавай базілікі. Статычны рытм аднолькавых фасадаў, характэрны

Роспіс скляпення бімы

для рэнесансных синагог, змяняецца на вулічным фасадзе дынамічнай сіметрыяй барока, скіраванасцю форм да цэнтральнай восі. Працілеглы фасад, заходні, з уваходам у малітоўную залу, схаваным у прыбудове, вырашаны вельмі сціпла.

Характэрна, што тая ж горадабудаўнічая сітуацыя паспрыяла падобнаму архітэктурнаму рашэнню слонімскага касцёла Беззаганнага Зачацця Дзевы Марыі кляштарнага бернардзінак (1664–1670/1696 гг.), дзе на чырвоную лінію вуліцы арыентавана апсіда прэсбітэрыя з размешчанай побач пышной ўваходнай брамай, якая імітавала барочны фасад святыні. Гэтая брама, узведзеная ў сярэдзіне XVIII ст. (архітэктар – Я.К. Глаўбіц), была разбурана ў 1960-я гг. Галоўны, заходні, фасад касцёла, хаця і акцэнтаваны высокай вежай, сціпла схаваны ў кляштарных мурах. У інтэр’еры высока ўзнятую біму (алеммар) вылучаюць масіўныя васьмігранныя слупы з архаічнымі базами і капітэлямі, раскрапаваныя плоскімі арачнымі нішамі з лучковымі завяршэннямі, характэрнымі для сталага беларускага барока. Слупы падтрымліваюць ліхтарню, скляпенні якой аздоблены ляпным шматколерным раслінным арнамантам, што імітуе тканы шацёр. Пластыка дэкаратыўнай лепкі па сваіх мастацка-стылявых характарыстыках суадносіцца з аздобай помнікаў так званнага сармацкага барока (касцёлаў аўгусцінцаў – у Вільні і Міхалішках Астравецкага раёна, дамініканцаў – у Стоўбцах). У дэкаратыўным афармленні арон-кадэша ўсходнія матывы і барочныя рысы спалучаюцца з элементамі класіцызму: вазамі, спавітымі стужкавымі гірляндамі, карнізамі з сухарыкамі (зуб-

цамі) і г.д. Увянчаны царскай каронай картуш з рэльефнай выявай Торы з двух бакоў падтрымліваюць гербавыя львы. Пра мясцовы генезіс артэфактаў сведчаць наіўны прымітывізм і прамалінейнасць сімволікі. Адвольная інтэрпрэтацыя ляпной ордэрнай пластыкі ўласцівая таксама дэкаратыўнаму аздабленню тутэйшага касцёла бернардзінак. У ордэрным дэкоры касцёла выкарыстаны надзвычай самабытныя капітэлі пілястраў з расліннымі матывамі. Падобныя капітэлі маюць таксама калонкі, на якія абапіраюцца хоры слонімскай синагогі. Пэўныя адпаведнасці паміж синагогай і каталіцкімі барочнымі святынямі Слоніма дазваляюць меркаваць, што архітэктурна першая істотна паднаўлялася ў другой палове XVII і ў сярэдзіне XVIII ст.

Па сваім архітэктурным рашэнні ў выглядзе базілікі без трансэпта галоўнай слонімскай синагозе найбольш блізкая синагога ў Полацку, выява якой прадстаўлена на вядомым плане горада 1707 г. [11]. У яе ўмоўных «бакавых нефках» размяшчаліся памяшканні для жанчын.

Рэльеф з выявай Торы

Такім чынам, на мяжы XVI–XVII стст. у Вялікім Княстве Літоўскім адбывалася эвалюцыя архітэктуры мясцовых мураваных синагог – ад абарончых збудаванняў у стылі позняй готыкі і рэнесансу да мастацкіх вышынь сталага барока. Тады ж сфарміраваўся адметны тып мураваных дзевяціпольных синагог, на што паўплываў характар грамадскага жыцця і тагачасны мастацкія кірункі. Яскравым прыкладам з’яўляецца галоўная синагога ў Слоніме – унікальны помнік архітэктуры беларускага барока. ■

ЛІТАРАТУРА

1. Гаркаві А. Историческая справка о синагогах и еврейских молитвенных домах в России в царствование Александра II // Восход, 1894, март. С. 54–61.
2. Еврейская энциклопедия. Т. 11. – СПб., 1906.
3. Балабан М. Еврейские исторические памятники в Польше // Еврейская старина. Т. 1. – СПб., 1909. С. 55–57.
4. Berson M. Bóżnice żydowskie w Polsce. – Kraków, 1895; Mokłowski K. Bóżnice drewniane i meczety // Sztuka ludowa w Polsce. Cz. 2. – Lwów, 1903. S. 424–443; Głogier Z. Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce. T.1. – Warszawa, 1907; Bałaban M. Zabytki historyczne żydów w Polsce. – Warszawa, 1929; Piechotkowie M. i K. Bóżnice drewniane: Budownictwo i architektura. – Warszawa, 1957.
5. Павлуцкий Г.Г. Старинные деревянные церкви в Малороссии // История русского искусства: в 2 т. / под ред. И.Э. Грабаря. Т. 2: История архитектуры. Допетровская эпоха (Москва и Украина). – М., 1910. С. 377–382.
6. Szyszko-Bohusz A. Materiały do architektury bóżnic w Polsce // Prace Komisji Historii Sztuki. R. IV. Zesz. 1. – Warszawa, 1927; Bałaban M. Bóżnice obronne na wschodnich kresach Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1927; Zajczyk S. Architektura barokowych bóżnic murowanych w Polsce. – BNZAP, nr. 4. – Warszawa, 1933.
7. Еврейская энциклопедия. Т. 14. – СПб., 1908.
8. Краснянский В.Г. Город Мстиславль. – Вильно, 1912.
9. Всеобщая история архитектуры: в 12 т. – М., 1968. Т. 6. Архитектура России, Украины и Белоруссии. XIV – первая половина XIX в.; Чантурия В.А. История архитектуры Белоруссии: Дооктябрьский период. – Минск, 1969; Габрус Т.В. Становление стиля барокко в монументальной архитектуре Белоруссии XVII в. / дисс. . . . кандид. искусствoved. – М., 1979; Юоффе Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси. – Минск, 1996; Локотко А.И. Архитектура европейских синагог. – Минск, 2002.
10. НГАБ, Гродна. Ф. 8, воп. 2, спр. 398.
11. ЦДБГА, Москва, ВУА, 22365.